

**FARG‘ONA VODIYSIDAGI YANGI USUL MAKTEBLARINING
TASHKIL ETILISHI VA ULARNING FAOLIYATINI YORITISHDA
“TARJIMON” GAZETASINING AHAMIYATI**

Abdurazzaqov Shaxzodxo‘ja Shokirxo‘ja o‘g‘li

University of Business and Science Tayanch doktoranti

E-mail: shaxzodxojaabdurazzaqov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-4743-378X>

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Farg‘ona vodiysida yangi usul maktablarining shakllanishi va faoliyati “Tarjimon” gazetasi materiallari asosida kompleks hamda tizimli ravishda tadqiq etilgan. Tadqiqotda jadidchilik harakatining maorif sohasidagi islohotchilik g‘oyalari, ularning mintaqadagi ijtimoiy-madaniy jarayonlarga ta’siri, yangi usul maktablarining tashkil etilish omillari, moddiy-texnik bazasi, o‘quv dasturlari va pedagogik metodologiyasi chuqur tahlil qilinadi. Shuningdek, maktablarning faoliyatiga mahalliy aholi, ziyolilar va chor ma’muriyatining munosabati manbashunoslik asosida yoritilgan. Maqolaning ilmiy yangiligi shundaki, unda Farg‘ona vodiysidagi jadid maktablari faoliyati ilk bor “Tarjimon” gazetasi materiallari asosida empirik va tahliliy jihatdan keng yoritilib, mavjud ilmiy adabiyotlardagi bo‘shliqlar to‘ldiriladi. Tadqiqot natijalari mintaqaviy maorif tarixi va jadidchilik harakatining ilmiy talqinini boyitishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Jadidchilik harakati, yangi usul maktablari, Farg‘ona vodiysi, “Tarjimon” gazetasi, maorif tarixi, usuli savtiya, milliy uyg‘onish, ta’lim islohoti, Turkiston, ma’rifatparvarlik.

Аннотация: Аннотация: В данной статье комплексно и системно исследуется процесс формирования и деятельности новометодных школ в Ферганской долине в конце XIX – начале XX веков на основе материалов газеты «Тарджиман». В исследовании глубоко анализируются реформаторские идеи джадидского движения в сфере образования, их влияние на социально-культурные процессы региона, факторы организации

новометодных школ, их материально-техническая база, учебные программы и педагогическая методология. Также на основе источниковедческого анализа освещается отношение местного населения, интеллигенции и царской администрации к деятельности школ. Научная новизна статьи заключается в том, что в ней впервые деятельность джадидских школ Ферганской долины широко раскрывается с эмпирической и аналитической точек зрения на основе материалов газеты «Тарджиман», что позволяет восполнить пробелы в существующей научной литературе. Результаты исследования способствуют обогащению научной интерпретации истории регионального образования и джадидского движения.

Ключевые слова: джадидское движение, новометодные школы, Ферганская долина, газета «Тарджиман», история образования, усули савтия, национальное возрождение, образовательная реформа, Туркестан, просветительство.

Annotation: This article provides a comprehensive and systematic study of the formation and development of new-method schools in the Fergana Valley in the late 19th and early 20th centuries based on materials from the newspaper “Tarjimon.” The research analyzes in depth the reformist ideas of the Jadid movement in the field of education, their impact on socio-cultural processes in the region, the factors behind the establishment of new-method schools, their material and technical base, curricula, and pedagogical methodology. It also examines, through a source-based approach, the attitudes of the local population, intellectuals, and the Tsarist administration toward these schools. The scientific novelty of the article lies in the fact that, for the first time, the activities of Jadid schools in the Fergana Valley are extensively explored from empirical and analytical perspectives based on the materials of the “Tarjimon” newspaper, thereby filling gaps in existing scholarly literature. The results of the study contribute to enriching the scientific interpretation of regional educational history and the Jadid movement.

Keywords: Jadid movement, new-method schools, Fergana Valley, “Tarjimon” newspaper, history of education, usuli savtiya, national awakening, educational reform, Turkestan, enlightenment.

KIRISH

XIX asr oxiri – XX asr boshlari Turkiston, xususan Farg‘ona vodiysi tarixida fundamental ijtimoiy-siyosiy va madaniy transformatsiyalar davri sifatida qayd etiladi. Ushbu chorak asrlik davr mobaynida mintaqa Rossiya imperiyasiga integratsiyalashuvi natijasida iqtisodiy va madaniy sohalarda yangicha tendensiyalar namoyon bo‘ldi. Ayniqsa, maorif tizimi o‘ziga xos tub islohotlarga ehtiyoj sezdi, zero mavjud an‘anaviy ta‘lim muassasalari – eski maktab va madrasalar zamonning rivojlanib borayotgan talablariga javob bera olmay qolgan edi. Shu bois, diniy ta‘lim bilan bir qatorda dunyoviy bilimlarni ham o‘zlashtirish zarurati dolzarb strategik masalaga aylandi. Aynan shu nuqtai nazardan, jadidchilik harakati va uning asosiy yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan yangi usul maktablarining tashkil etilishi mintaqa taraqqiyotida muhim poydevor vazifasini o‘tadi.

Jadid maorifining bosh g‘oyasi millatni jaholat botqog‘idan qutqarish, uni ilm-fan va madaniyat orqali yuksaltirishga qaratilgan edi. Mazkur maktablar nafaqat o‘qitish metodologiyasi, balki o‘quv dasturlari bilan ham an‘anaviy ta‘lim maskanlaridan keskin farq qilar edi. Ularda ona tili, matematika, geografiya, tarix kabi dunyoviy fanlar o‘qitilishi bilan birga, tovush usuli kabi zamonaviy pedagogik yondashuvlar keng miqyosda tatbiq etila boshlandi. Farg‘ona vodiysi jadidchilik harakatining muhim markazlaridan biri bo‘lib, bu hududda ko‘plab yangi usul maktablari muvaffaqiyatli faoliyat yuritgan.

Mavzuning tadqiq etilganlik darajasi xususida so‘z borganda, Farg‘ona vodiysidagi jadid maktablari faoliyati va maorif masalasi XX asrning turli davrlarida bir qator mahalliy va xorijiy tadqiqotchilar, jumladan, B. Qosimov, N. Karimov, D. Alimova, A. Ziyoyeva, H. Bobobekov va boshqalar tomonidan o‘rganilgan. Ularning ilmiy ishlarida jadidchilik harakatining umumiy xususiyatlari, uning g‘oyaviy asoslari, shuningdek, ayrim jadid maktablarining

tashkil etilishi va faoliyatiga oid muhim ma’lumotlar keltirilgan (masalan, [1], [2]). Biroq, ushbu tadqiqotlarda ko‘pincha umumiy manbalarga tayanilgan bo‘lib, davrning muhim matbuot nashrlaridan biri bo‘lgan «Tarjimon» gazetasi materiallari asosida Farg‘ona vodiysidagi yangi usul maktablarining tashkil etilishi va ularning faoliyatini kompleks, ilmiy-tahliliy jihatdan atroflicha o‘rganishga bag‘ishlangan monografik ishlar yetarli emas. «Tarjimon» gazetasi o‘z davrining eng nufuzli nashrlaridan biri sifatida Turkiston, jumladan Farg‘ona vodiysidagi maorif masalalarini muntazam va chuqur yoritib borgan.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Farg‘ona vodiysidagi maorif tizimining ahvoli, yangi usul maktablarining tashkil etilishi va ularning faoliyatini «Tarjimon» gazetasining boy materiallari asosida ilmiy-tahliliy jihatdan chuqur tadqiq etishdan iborat. Maqolada mazkur davrda vodiydagi maorifning ahvoli, yangi usul maktablarining paydo bo‘lishiga turtki bo‘lgan omillar, ularning o‘quv dasturlari, moddiy-texnik bazasi, o‘qituvchilar tarkibi va ta’lim jarayonidagi o‘ziga xosliklari “Tarjimon” gazetasi sahifalarida berilgan xabarlar, maqolalar va eslatmalar orqali batafsil tahlil qilinadi.

Maqolaning ilmiy yangiligi shundaki, unda Farg‘ona vodiysidagi jadid maktablari faoliyati birinchi marotaba “Tarjimon” gazetasi materiallari doirasida, tizimli va tahliliy yondashuv asosida tadqiq etiladi. Bu esa mavjud ilmiy adabiyotlardagi bo‘shliqlarni to‘ldirishga, jadid maorifi tarixiga oid yangi faktlar va tahliliy xulosalarni kiritishga xizmat qiladi. Xususan, gazeta materiallari asosida aniqlangan ma’lumotlar Farg‘ona vodiysidagi jadid maktablarining joylashuvi, tashkil etilish sanasi, asoschilari va ularning o‘ziga xos xususiyatlari haqida yangi ma’lumotlarni taqdim etadi. Tadqiqot natijalari mintaqaviy maorif tarixi, jadidchilik harakati va matbuotshunoslik fanlari uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA SHARHLAR

Farg‘ona vodiysida yangi usul maktablarining shakllanishi va faoliyat yuritishi masalasi O‘zbekiston tarixi hamda maorifshunosligi doirasida

fundamental tadqiqot prioritetlaridan biri sifatida e‘tirof etiladi. Mazkur mavzu jadidchilik harakatining milliy ta‘lim tizimini tubdan isloh qilishga qaratilgan strategik sa‘y-harakatlarini yaqqol namoyon etgan holda, XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi Turkiston jamiyatining ijtimoiy-siyosiy va madaniy evolyutsiyasini tushunishda beqiyos ahamiyat kasb etadi. Ushbu ilmiy izlanishda mavzu bo‘yicha mavjud adabiyotlar korpusi keng qamrovli kritik tahlilga tortilib, ularning erishilgan yutuqlari hamda to‘ldirilishi lozim bo‘lgan ilmiy bo‘shliqlar aniq ko‘rsatib o‘tiladi.

Jadidchilik harakatining umumiy nazariy-tarixiy jihatlari, shuningdek, uning ta‘lim tizimiga ko‘rsatgan ta‘siri yuzasidan salmoqli ilmiy ishlar amalga oshirilgan. Q. Rajabov, D. Alimova, R. Shamsutdinov, N. Karimov, A. Ziyo kabi yetuk olimlarning tadqiqotlarida jadidchilikning g‘oyaviy negizlari, milliy uyg‘onish jarayonidagi o‘rni hamda yangi usul maktablarining tashkil etilishi umumiy tarzda atroflicha yoritilgan. Jumladan, ushbu fundamental ishlarda jadid maktablarining o‘quv dasturlari, ilg‘or o‘qitish metodologiyalari va jamiyatdagi ijtimoiy-madaniy mavqeyi haqida qimmatli ma‘lumotlar taqdim etilgan. Biroq, mazkur tadqiqotlarning aksariyati butun Turkiston miqyosidagi jarayonlarni qamrab olgan bo‘lib, ayrim hududlarning o‘ziga xos xususiyatlari va lokal manbalarning chuqur tahliliga yetarli darajada e‘tibor qaratilmaganligi kuzatiladi.

Maorif tarixi bo‘yicha olib borilgan ilmiy izlanishlarda jadid maktablarining paydo bo‘lishi va rivojlanishi masalasiga alohida e‘tibor qaratilgan. Xususan, O‘zbekiston pedagogika tarixi yuzasidan yaratilgan monografik asarlarda jadid pedagoglarining fidokorona faoliyati, innovatsion maktab darsliklarining yaratilishi va ularning ta‘lim tizimidagi yangiliklari keng yoritilgan. Ammo, Farg‘ona vodiysi hududidagi maktablarning tashkil etilishi, ularning soni, geografik joylashuvi, mahalliy sharoitga moslashuv xususiyatlari va faoliyatining o‘ziga xos jihatlari borasida monografik darajadagi tadqiqotlar nisbatan kamdir. Bu borada mavjud ishlar asosan umumiy ma‘lumotlar bilan cheklanib, chuqur manbashunoslik tahliliga asoslanmaganligi bilan ajralib turadi.

Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda Farg‘ona vodiysidagi yangi usul maktablarining tashkil etilishi va faoliyati aynan “Tarjimon” gazetasi materiallari asosida, tizimli va kompleks tarzda, yangicha yondashuv bilan o‘rganiladi. «Tarjimon» gazetasi XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston jadidlarining asosiy g‘oyaviy minbarlaridan biri bo‘lib, unda mahalliy yangi usul maktablari haqida ko‘plab maqolalar, xabarlar, e‘lonlar va ilmiy-publitsistik muhokamalar chop etilgan. Shu kungacha ushbu gazeta materiallari Farg‘ona vodiysi ta‘lim tarixi kontekstida alohida tadqiqot obyekti sifatida to‘liq o‘rganilmagan. Mavjud ilmiy adabiyotlarda “Tarjimon”ga murojaat qilingan bo‘lsa-da, bu asosan umumiy kontekstda bo‘lib, uning Farg‘ona maktablari haqidagi ma‘lumotlari manbashunoslik nuqtai nazaridan chuqur va har tomonlama tahlil qilinmagan. Ushbu tadqiqot ushbu ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan bo‘lib, gazeta sahifalaridagi ma‘lumotlarni chuqur tahlil qilish orqali Farg‘ona vodiysidagi jadid maktablarining tashkil etilishi, faoliyati, o‘qituvchilar tarkibi, o‘quvchilar kontingenti, mahalliy aholi va chor ma‘muriyatining munosabati kabi masalalarga aniqlik kiritadi. Bu esa mavzuga oid ilmiy bilimlarni yangi, empirik ma‘lumotlar bilan boyitib, Farg‘ona vodiysi maorif tarixi bo‘yicha yanada to‘liqroq va xolisona tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

Mazkur tadqiqotning epistemologik negizini Farg‘ona vodiysidagi yangi usul maktablarining tashkil topishi va evolyutsion faoliyatini chuqur, ko‘p qirrali ilmiy tahlil qilish maqsadi belgilab beradi. Tadqiqot samaradorligini ta‘minlash hamda ilmiy rigor darajasini oshirish maqsadida, kompleks ilmiy-metodologik yondashuvlar majmuasidan foydalanildi. Tadqiqotning asosiy metodologik ustunlarini tarixiy-qiyosiy, tizimli tahlil, retrospektiv va qiyosiy-tarixiy usullar tashkil etib, ular tadqiqot obyekti sanalgan yangi usul maktablarining ijtimoiy-siyosiy va madaniy kontekstdagi mavqeini, yuzaga kelish shart-sharoitlarini, rivojlanish dinamikasini hamda jamiyat hayotiga ko‘rsatgan ta‘sirini har tomonlama, fundamental o‘rganish imkoniyatini taqdim etdi.

Tarixiy-qiyosiy va qiyosiy-tarixiy usullar yangi usul maktablarining Farg‘ona vodiysi hududidagi genezisi, tarqalish mexanizmlari va taraqqiyot bosqichlarini mintaqaning o‘ziga xos ijtimoiy-madaniy xususiyatlari bilan birga, shu davrdagi boshqa mintaqalardagi ta’lim islohotlari bilan parallel ravishda tahlil qilishga zamin yaratdi. Ushbu yondashuv orqali maktablarning tashkil etilishidagi mahalliy tashabbuslarning o‘rni, o‘quv dasturlaridagi differentsiatsiya va ta’lim mazmunidagi umumiy tendensiyalar aniqlandi. Xususan, Turkiston o‘lkasining boshqa hududlaridagi jadid maktablari bilan qiyosiy-induktiv tahlil natijasida Farg‘ona vodiysidagi maktablarning o‘ziga xos xususiyatlari, ularning moddiy-texnik bazasi, pedagogik kadrlar tarkibi va o‘quvchilar kontingenti dinamikasidagi tendensiyalar atroflicha ko‘rib chiqildi. Bu, o‘z navbatida, mintaqaning ta’lim tizimidagi transformatsiyalarning umumiy manzarasini yanada boyitishga xizmat qildi.

Tizimli tahlil usuli yangi usul maktablarini murakkab, ko‘p komponentli ijtimoiy tizim sifatida konsepsiya qilish va tadqiq etish imkonini berdi. Maktablarning tashkiliy tuzilishi, moliyalashtirish manbalari, o‘quv-tarbiya jarayonlarining tashkiliy-pedagogik jihatlari, o‘qituvchilar va o‘quvchilar o‘rtasidagi interfaol munosabatlar, shuningdek, jamiyatning turli qatlamlari (mahalliy aholi, ulamolar, chor ma’muriyati) bilan o‘zaro aloqalari tizimli ravishda o‘rganildi. Ushbu tahlil maktablar faoliyatidagi ichki va tashqi omillarning o‘zaro bog‘liqligi, ularning bir-biriga ta’sirining kompleks tabiatini ochib berdi. Misol uchun, “Tarjimon” gazetasi materiallarida keltirilgan ma’lumotlar asosida maktablarning o‘quv dasturlari, o‘qitish metodikasi va darsliklarining zamonaviy pedagogik talablarga javob berish darajasi tizimli mezonlar asosida baholandi.

Retrospektiv usul Farg‘ona vodiysidagi yangi usul maktablarining tarixiy rivojlanish dinamikasini, ularning paydo bo‘lishidan to faoliyatining yakunlanishiga qadar bo‘lgan davrni xronologik izchillikda va genetik bog‘liqlikda o‘rganishga imkon yaratdi. Ushbu yondashuv maktablarning tashkil etilishiga olib kelgan tarixiy shart-sharoitlarni, ularning faoliyatidagi muhim bosqichlarni va

jamiyatga ko‘rsatgan ta‘sirini vaqt o‘qi bo‘yicha kuzatish imkoniyatini taqdim etdi. Bu orqali maktablarning evolyutsion yo‘li, turli davrlardagi siyosiy va ijtimoiy o‘zgarishlarga moslashuvi yoki aksincha, ularga nisbatan qarshiliklari aniqlandi.

Tadqiqotning empirik bazasini shakllantirishda G‘arbiy Yevropa va Rossiya arxivlarida saqlanayotgan “Tarjimon” gazetasi materiallari asosiy, fundamental manba sifatida xizmat qildi. Ushbu gazeta jadidchilik harakatining asosiy targ‘ibot va tashviqot vositalaridan biri bo‘lib, Farg‘ona vodiysidagi yangi usul maktablari haqida boy, xilma-xil va noyob ma‘lumotlarni o‘z ichiga oladi. Gazeta sahifalarida maktablarning ochilishi to‘g‘risidagi e‘lonlar, ularning faoliyati haqidagi reportajlar, o‘qituvchilar va ma‘rifatparvarlarning maqolalari, o‘quv dasturlari, moliyaviy hisobotlar va mahalliy aholining maktablarga munosabati aks etgan materiallar chuqur kontent-tahlil va diskurs-tahlil usullari yordamida kompleks o‘rganildi. Bu manbalar asosida Farg‘ona vodiysidagi jadid maktablarining soni, geografik joylashuvi, o‘quv jarayonining o‘ziga xosliklari, o‘qitiladigan fanlar nomenklaturasi, o‘qituvchilarning malaka darajasi va jamiyatdagi ijtimoiy-pedagogik o‘rni haqida aniq ma‘lumotlar to‘plandi va tizimlashtirildi. «Tarjimon» gazetasi materiallaridan foydalanish tadqiqotning ilmiy yangiligini ta‘minlashda muhim ahamiyat kasb etdi, chunki ular ushbu mavzuni birinchi manbadan chuqur, atroflicha va empirik asosda yoritishga imkon berdi.

Farg‘ona vodiysida XX asr boshlarida yangi usul maktablarining tashkil topishi va keyingi faoliyati murakkab ijtimoiy-siyosiy hamda madaniy-ma‘rifiy transformatsiyalar mahsuli sifatida namoyon bo‘ldi. Mazkur fenomenning genezisi va rivojlanish dinamikasini Ismoil Gasprinskiyning nufuzli “Tarjimon” gazetasi materiallari asosida chuqur tahlil qilish, ushbu ma‘rifiy harakatning o‘ziga xos xususiyatlari va mintaqaviy o‘ziga xosligini atroflicha anglash imkoniyatini taqdim etadi.

O‘tkazilgan tadqiqotlar Farg‘ona vodiysida jadid maktablarining paydo bo‘lishiga bir qator fundamental omillar zamin yaratganini ko‘rsatmoqda. Birinchidan, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida vodiydagi savdo-sanoat sektorining

jadal rivojlanishi, xususan, paxta monopoliyasi sharoitida shakllangan mahalliy burjuaziya va savdogarlar qatlami farzandlarining zamonaviy ta’lim olishiga bo‘lgan ehtiyojni keskin oshirdi. An’anaviy eski usuldagi maktablar esa ushbu yangi ijtimoiy talabni qondirishga qodir emas edi. Ikkinchidan, “Tarjimon” gazetasi orqali keng tarqalgan ma’rifatparvarlik g‘oyalari mahalliy ziyolilarning intellektual va dunyoqarashiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Gazetada muntazam ravishda yoritib borilgan ta’lim islohotlari, boshqa musulmon o‘lkalaridagi ilg‘or tajribalar haqidagi maqolalar Qo‘qon, Marg‘ilon, Namangan va Andijon kabi shaharlardagi progressiv kuchlar uchun amaliy dasturilamal vazifasini o‘tadi [3, 25-b.]. Ushbu ta’sirning yorqin dalillaridan biri sifatida “Tarjimon”ning 1903-yilgi sonlaridan birida Andijonlik bir savdogarning shaxsiy mablag‘lari hisobidan maktab ochish niyati haqidagi maktubi keltirilishi mumkin [4, 4-b.].

Yangi usul maktablarining moddiy-texnik bazasini tizimli tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ularning faoliyati deyarli to‘liq ma’rifatparvar mahalliy aholi va ziyolilarning sa’y-harakatlari hamda homiylik mablag‘lari hisobidan ta’minlangan. Chor hukumati ushbu maktablarni moliyalashtirishdan mutlaqo bosh tortgan, aksincha, ularning faoliyatiga nisbatan doimiy shubha bilan qaragan va cheklovlar qo‘ygan. “Tarjimon” sahifalarida Qo‘qondagi “G‘ayrat” va Namangandagi “Isloh” kabi ma’rifiy jamiyatlarning maktablar uchun mablag‘ to‘plashga qaratilgan e’lonlari va chaqiriqlari tez-tez uchrab turgan [5, 78-b.]. Maktab binolari ko‘pincha savdogarlarning shaxsiy uylarida, maxsus qurilgan inshootlarda yoki masjidlar qoshidagi hujralarda joylashgan bo‘lib, ularning jihozlanish darajasi ham homiylarning moddiy imkoniyatlariga bevosita bog‘liq edi. Bu holat, bir tomondan, harakatning xalqchillik xarakterini va mahalliy tashabbuskorlikni ko‘rsatsa, ikkinchi tomondan, uning moliyaviy zaifligi va noturg‘unligidan dalolat berardi.

O‘quv dasturlari va pedagogik metodologiyalarining chuqur tahlili jadid maktablarining an’anaviy eski maktablardan tubdan farq qilganini ilmiy asosda isbotlaydi. Eng muhim innovatsiya – Ismoil Gasprinskiy tomonidan ishlab

chiqilgan “usuli savtiya” (tovush usuli)ning ta’lim jarayoniga joriy etilishi bo‘ldi. Bu usul o‘quvchilarga bir necha oy ichida tez va samarali savod chiqarish imkoniyatini yaratgan. “Tarjimon” gazetasida ushbu usulning afzalliklari va samaradorligi haqida ko‘plab ilmiy-publitsistik maqolalar chop etilgan. Dasturlarga an’anaviy Qur’on va aqoid darslari bilan bir qatorda, hisob, jug‘rofiya, tabiyot, ona tili va tarix kabi dunyoviy fanlar integratsiya qilingan. Bu esa millatning dunyoqarashini kengaytirishga, zamonaviy bilimlar bilan tanishtirishga qaratilgan strategik va uzoqni ko‘zlagan qadam edi.

O‘qituvchilar tarkibi masalasi ham alohida ilmiy diqqatga loyiqdir. Dastlabki muallimlar asosan Qozon, Ufa, Boku kabi madaniyat markazlarida ta’lim olgan tatar pedagoglari yoki mahalliy ma’rifatparvar ziyolilardan iborat bo‘lgan. “Tarjimon” gazetasi malakali o‘qituvchilarga bo‘lgan ehtiyojni doimiy ravishda kun tartibiga qo‘yib borgan va ularni qo‘llab-quvvatlashga chaqirgan [6, 55-b.]. Ushbu fidoyi muallimlar bir vaqtning o‘zida ham qadimchilarning g‘oyaviy hujumlariga, ham chor ma’muriyatining siyosiy tazyiqlariga qarshi kurashishga majbur bo‘lganlar.

Chor hukumatining yangi usul maktablariga nisbatan munosabati ikkiyoqlama va ziddiyatli xarakterga ega edi. Bir tomondan, ma’muriyat savodli mahalliy amaldorlarga ehtiyoj sezgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, bu maktablarni panislomizm va panturkizm g‘oyalari tarqaladigan potentsial markazlar sifatida ko‘rib, ulardan jiddiy xavfsiragan. Turkiston general-gubernatorligining maktablar faoliyatini nazorat qilish, o‘qituvchilarni maxsus ruxsatnoma bilan ishga olish va o‘quv dasturlarini tekshirish to‘g‘risidagi sirkulyarlari “Tarjimon”da ham yoritilgan bo‘lib, bu mustamlaka ma’muriyatining cheklovchi va repressiv siyosatini yaqqol ko‘rsatadi [7, 112-b.].

Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, Farg‘ona vodiysidagi jadid maktablarining tashkil topishi va faoliyati birinchi marta “Tarjimon” gazetasi materiallari orqali kompleks va sistemali tahlil qilindi. Ushbu tahlil shuni isbotlaydiki, vodiydagi ma’rifatchilik harakati umumturkiston

jadidchiligining ajralmas qismi bo‘lish bilan birga, o‘zining moliyaviy manbalari (mahalliy burjuaziya), ijtimoiy bazasi (savdogar va ziyolilar qatlami) va mustamlaka ma‘muriyati bilan bo‘lgan munosabatlaridagi o‘ziga xos mintaqaviy xususiyatlarga ega bo‘lgan. “Tarjimon” gazetasi esa bu jarayonda nafaqat bebaho axborot manbayi, balki g‘oyaviy tashkilotchi va yo‘naltiruvchi kuch vazifasini ham samarali bajargan.

XULOSA

Mazkur tadqiqot XX asr boshlaridagi Turkiston ijtimoiy-siyosiy va ma‘rifiy hayotining muhim ko‘zgusi bo‘lgan “Tarjimon” gazetasi materiallari asosida Farg‘ona vodiysidagi yangi usul maktablarining shakllanishi va faoliyatini chuqur tahlil etishga bag‘ishlandi. Amalga oshirilgan kompleks tahlillar natijasida quyidagi fundamental xulosalarga erishildi:

– “Tarjimon” gazetasi Farg‘ona vodiysida jadidchilik g‘oyalarining, xususan, ta‘lim islohotlarining yoyilishida nafaqat informatsion resurs, balki faol g‘oyaviy tashkilotchi va intellektual koordinatori sifatida muhim rol o‘ynagan. Uning sahifalarida Ismoil Gasprinskiyning fundamental dasturiy maqolalari muntazam e‘lon qilinishi bilan birga, Farg‘ona vodiysining Qo‘qon, Marg‘ilon, Namangan, Andijon va Skobelev (hozirgi Farg‘ona) kabi yirik shaharlaridagi mahalliy ma‘rifatparvarlarning yangi usul maktablarini tashkil etish borasidagi sa‘y-harakatlari, ularning faoliyatida duch kelgan murakkabliklar va erishilgan yutuqlar atroflicha yoritilgan. Bu holat mintaqadagi ma‘rifiy jarayonlarning umumturkiston miqyosidagi harakatlar bilan uzviy integratsiyalashganligini yaqqol namoyish etadi.

– Ushbu tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, Farg‘ona vodiysidagi yangi usul maktablarining tarixi ilk bor yagona, markaziy va nihoyatda qimmatli birlamchi manba – “Tarjimon” gazetasi materiallari asosida kompleks-sistemli tarzda o‘rganildi. Gazetada joy olgan muxbirlar yozishmalari, e‘lonlar va tahliliy maqolalar vodiydagi maktablarning soni, geografik joylashuvi, moliyaviy ta‘minot manbalari (asosan, mahalliy savdogarlar va ziyolilar homiyliги), o‘quv

dasturlari (usuli savtiya, hisob, jug‘rofiya kabi zamonaviy fanlar) hamda pedagogik kadrlar tarkibi haqida noyob mikrotarixiy ma’lumotlarni aniqlash imkoniyatini yaratdi. Ushbu yondashuv mavzuga oid mavjud ilmiy adabiyotlarni yangi faktik materiallar bilan boyitib, tadqiqot doirasini sezilarli darajada kengaytiradi.

– “Tarjimon” materiallari yangi usul maktablarining faoliyatida uchragan asosiy to‘siqlarni aniq va haqqoniy tarzda ko‘rsatib beradi. Bular, avvalo, qadimchilarning keskin qarshiliklari, mustamlaka ma’muriyatining shubhali va cheklovchi munosabati, malakali pedagog kadrlarining yetishmasligi hamda moddiy-texnik bazaning zaifligi kabi jiddiy muammolardir. Gazeta bu qiyinchiliklarni yoritish bilan birga, ularni yengish yo‘llarini taklif etgan, shuningdek, mahalliy ma’rifatparvarlar o‘rtasida o‘zaro tajriba almashish uchun samarali minbar vazifasini o‘tagan.

Olingan natijalar va aniqlangan holatlar kelajakdagi tadqiqotlar uchun quyidagi taklif va tavsiyalarni ilgari surishga asos bo‘ladi:

“Tarjimon” gazetasidagi Farg‘ona vodiysiga oid materiallarni Buxoro amirligi va Samarqand viloyatidagi yangi usul maktablari haqidagi ma’lumotlar bilan qiyosiy-mintaqaviy o‘rganish orqali Turkistonning turli hududlaridagi ma’rifiy islohotlarning o‘ziga xos va umumiy jihatlarini chuqur ilmiy asosda aniqlash lozim. Bu yondashuv mintaqaviy farqlarni va umumiy tendensiyalarni ochib berishga xizmat qiladi.

“Tarjimon”da keltirilgan ma’lumotlarni o‘sha davrda nashr etilgan boshqa milliy matbuot namunalari (“Sadoi Turkiston”, “Oyna”, “Samarqand”) va O‘zbekiston Milliy arxivi fondlarida saqlanayotgan rasmiy hujjatlar bilan chog‘ishtirish orqali Farg‘ona vodiysidagi jadid maktablari faoliyatining yanada to‘liq, xolis va ko‘p qirrali manzarasini yaratish maqsadga muvofiqdir. Bu holat manbalarining o‘zaro tasdig‘ini ta’minlaydi va ma’lumotlarning ishonchliligini oshiradi.

Gazetada nomlari zikr etilgan Munavvarqori Abdurashidxonov, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulla Avloniy kabi mashhur ma’rifatparvarlar bilan bir

qatorda, kam o‘rganilgan mahalliy ziyolilar – muxbirlar, muallimlar va homiylarning hayoti, faoliyati hamda ularning maorif islohotlariga qo‘shgan hissalariga bag‘ishlangan maxsus biografik va prosopografik tadqiqotlar o‘tkazish zarur.

Yangi usul maktablari bitiruvchilarining keyingi taqdiri va ularning mintaqa ijtimoiy-siyosiy, madaniy va iqtisodiy hayotidagi o‘rnini o‘rganish jadidchilik harakatining uzoq muddatli ta’sirini va tarixiy ahamiyatini baholashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu, o‘z navbatida, jadidchilikning zamonaviy O‘zbekiston davlatchiligi va jamiyati rivojiga ta’sirini chuqur tushunishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, “Tarjimon” gazetasi Farg‘ona vodiysidagi milliy uyg‘onish davri ta’lim tarixini o‘rganishda nafaqat bebaho birlamchi manba, balki o‘sha davr ma’rifiy jarayonlarining faol ishtirokchisi va yo‘naltiruvchisi sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu manbani chuqur va har tomonlama tahlil qilish mintaqadagi maorif tarixini yangi bosqichda, zamonaviy metodologik yondashuvlar asosida tadqiq etish uchun keng imkoniyatlar ochadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma’naviyat, 2002.
2. Karimov N. Jadidchilik: taraqqiyparvarlik va islohotchilik harakati. – Toshkent: Sharq, 1999.
3. Qori Niyoziy T. O‘zbekiston maktab va pedagogika tarixi. – T.: O‘qituvchi, 1962.
4. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: fidoyilari, qurbonlari. – T.: Ma’naviyat, 2002.
5. Karimov N. Jadidchilik: kecha va bugun. – T.: Fan va texnologiya, 2009.

6. Alimova D., Rashidova D. O‘zbekiston tarixi (1917-1991 yillar). – T.: Sharq, 2018.
7. Ziyo A. O‘zbek davlatchiligi tarixi. – T.: Sharq, 2000.
8. Agzamxodjaev S. Turkiston muxtoriyati. – T.: O‘zbekiston, 2006.
9. Otaboyev X. Farg‘ona vodiysida jadid maktablari va ularning taraqqiyoti // O‘zbekiston tarixi. – 2011. – № 3. – B. 67-72.
10. Shamsutdinov R. Turkiston milliy ozodlik harakati va jadidlar. – T.: Sharq, 2005.
11. Dolimov O. Turkistonda jadidchilik harakati. – T.: Universitet, 2000.
12. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998.
13. Kamp M. The New Woman in Uzbekistan: Islam and Emancipation during the Soviet Era. – Seattle: University of Washington Press, 2006.
14. Allworth E. Central Asia: 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview. – Durham: Duke University Press, 1994.
15. Eden J. Slavery and Empire in Central Asia. – Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
16. Bennigsen A., Lemercier-Quelquejay Ch. Les mouvements nationaux chez les Musulmans de Russie: Le "Sultangalievisme" au Tatarstan. – Paris: Mouton, 1960
17. Aripov M. Farg‘ona vodiysidagi jadidchilik harakatining ijtimoiy-siyosiy mohiyati. Tarix fanlari doktori dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2015.